

Läti Riigiarhiivi ja Läti pagulaste koostöö otsestest tulemustest

Māris Brancis

Läti Riigiarhiiv

1992. aasta suvel sai Läti Riigiarhiiv oma esimese pagulasarhiivi, ajakirjaniku ja ajaloolase Viļis Skultānsi isikuarhiivi. V. Skultāns oli aastaid töötanud Ameerika Hääles ja hiljem Raadio Vabadus toimetuses. Lisaks oli ta huvitatud Läti välispoliitikast ja Läti riikliku iseseisvuse kaotamise põhjustest 1940. aastal. Ta oli käinud peaaegu kõikides maailma arhiivides ja teinud koopiad selle temaga seonduvast materjalist. Kogutud informatsiooni koondas ta väitekirja „Läti viimased viisteist kuud“. V. Skultānsil ei õnnestunud tööd lõpetada, aga nüüd on meil sel teemal hulgaliselt materjali, lisaks kirjavahetus läti paguluse silmapaistvamate publitsistide ja ajaloolastega, kes pühendasid suure osa oma elust Läti riikliku iseseisvuse tagasivõitmisele. Tulemusena on meil väga väärtuslik ja mitmekesine materjal, mida Nõukogude okupatsiooni ajal Lätist kusagilt ei oleks saanud – 649 säilikut. Skultānsi arhiiv oli kui ettepanek hakata tõsiselt koguma Läti pagulasarhiive. Alustasime kõige lihtsamast – artiklitega välisläti ajalehtedest. Otsisime iga võimalust luua kaasmaalastega välisriikides isiklikke kontakte. Vähesel määral meile ka vastati – Saksamaalt, Ameerika Ühendriikidest, Kanadast, hiljem Austraaliast ja Rootsist. Aga sellest piisas, et pagulaslätlastega aegamööda suhteid luua.

Nüüdseks on pagulasmaterjali kogumise algusest möödas üle kolmeteistkümne aasta. Selle ajaga on olukord nii Lätis kui läti diasporaas palju muutunud. Vahepeal on paljud pagulasorganisatsioonid ja ühendused oma töö kas lõpetanud või on see soikumas. Muidugi on situatsioon igal maal ja mandril erinev. Väheaktiivne on läti seltside tegevus Euroopas, Austraalia lätlased on veel päris tegusad, aga ka seal nagu teisteski kohtades on kõige aktiivsem seltskond vananenud. Noorema põlvkonna osavõtt läti seltsielust on passiivsem. Pagulusest rääkides on esmalt oluline teadvustada, kui põhjalikult on dokumenteeritud paguluse esimene etapp - 1940. aastate teine pool ja 1950. aastate algus. See hõlmab lätlaste elu Saksamaal põgenikelaagrites kuni väljarändamiseni teistesse riikidesse.

Tuleb tunnistada, et paljudes põgenikelaagrites talletati sealset elu hoolikalt. 1948. aastal koguti materjal kokku ja pandi alus Pagulaselu Arhiivile.

Materjal sisaldab informatsiooni Lääne paguluse keskjuhtimise ja iga laagri ning sealse elu kohta eraldi. Kõige olulisemad dokumendid anti Hooveri Instituudile USAs. Ülejäänud arhiiv jagati laiali, osa dokumente jäi Saksamaale, osa viidi Inglismaale ja mujale.

Praeguseks on Hooveri Instituudis säilitatavad dokumendid mikrofilmitud ja mikrofilmid asuvad meie arhiivis. Saksamaale jäänud Pagulaselu Arhiiv on jõudnud Läti Riigiarhiivi ja selle korrastamine on lõpusirgel. Osa Saksamaale põgenenute elu käsitlevast pärimusest jäi üksikisikute kätte. Näiteks Eslingeni arhiiv – laagriivanema arhiiv - täiendab oluliselt laagriaja pärimust. Materjali leidub ka teistes erakogudes. Näiteks saab Ādolfs Šilde materjalidest selge pildi põgenike olukorrast Punase Risti dokumentide põhjal.

1948-1949 algas emigreerumine Inglismaale, Ameerika Ühendriikidesse, Kanadasse ja Austraaliasse. Preester Jānis Laupmanis oli üks neist, kes läks Ühendriikidesse 1940. aastate alguses ja aitas oma kaasmaalastel jõuda Ühendriikide linna Kalamazoosse. On huvitav, et sinna läks terve koor – “Dziesmu vairogs”. Preestri kirjavahetus kaasmaalastega annab emigratsioonist selge pildi. Praegu Läti Riigiarhiivis niisugusest patriootlikust tegevusest rohkem näiteid ei ole, kuigi tegemist ei ole ainsa juhtumiga.

Kohe kui lätlased uuele asukohamaale jõudsid, hakkasid nad asutama oma seltse, kogudusi, koole ja muid organisatsioone. Mõne aja pärast ühineti keskorganisatsiooniks, mis

koordineeris kõikide seltside ühistööd. 1956. aastal asutasid mitmed keskorganisatsioonid ühise keskuse – Vabade Lätlaste Maailmaföderatsiooni (*World Federation of Free Latvians, WFFL*), mis arendas sihipäraselt läti organisatsioonide haridus- ja kultuuritööd Lätile iseseisvuse taastamise ühise eesmärgi nimel.

Tuleb tunnistada, et keskorganisatsioonide arhiivid on Lätti jõudnud ainult osaliselt. Näiteks: Ameerika Lätlaste Selts (*Society of American Latvians, SAL*) on kõikide Ameerika Ühendriikide läti seltside katusorganisatsioon. Seltsi materjalid – kongressi töökord, juhatuse koosolekute protokollid, kirjavahetus – on juba meie juures hoiul. Paraku on see üsna poolik, puudu on kongresside materjale, juhatuse koosolekute protokollid on lünklikud. SAL-i vanemaid dokumente pole. Seltsi töötajate jutu põhjal võib aga arvata, et dokumendid polegi säilinud. SAL-i eriharude – kultuurifondi, haridusosakondade, Läti Instituudi ja SAL-i laialdase poliitilise, haridus- ja kultuurialase tegevuse dokumentatsioon on niisama puudulik. Puudub terviklik tegevusplaan, eelarvekava, finantsaruandlus jm.

Tuleb mõnda, et samasugune on olukord ka läti kõikide organisatsioonide katusorganisatsiooni WFFL dokumentidega, mis on jõudnud Läti Riigiarhiivi. Lisama peab, et WFFL on meie käsutusse andnud kõik oma Informatsioonibüroo ja Sotsiaalteaduste Instituudi materjalid. WFFL-i materjalidele annavad olulist lisa juhatuse endiste esimeeste Ilgvars Spilnersi ja Kārļis Ķuzuļise isiklikud kogud.

Siinkohal tuleb lisada, et WFFL Informatsioonibüroo materjalid annavad täpse ülevaate pagulaste tegevusest. Kogutud on informatsiooni olukorra kohta okupeeritud Lätis ja Baltimaades, ettekujutuse saab poliitilisest tegevusest, näiteks Balti Vabaduse ja Rahu laevast, Kopenhaageni tribunalist ja Balti pagulaste poliitilisest tegevusest Euroopa julgeoleku- ja koostöökonverentsidel Madridis, Viinis ja mujal.

WFFL-i juhatuse esimeeste isikuarhiividest – märkmetest, kirjalikest projektidest, artikleid ettevalmistavast materjalist, eravestlustest tehtud ülestähendustest ja teistest materjalidest – leiab rohkesti poliitilisi ja ka protseduurilisi nüansse, mida juhatuse dokumendid ning kirjavahetus ei peegelda. Sellepärast ongi erasikute arhiivid väärtuslikud – nad täiendavad oluliselt organisatsioonide ametlikke dokumente.

Läti keskasutused Kanadas, Austraalias, Lõuna-Ameerikas ja Euroopas säilitavad oma dokumente ikka veel ise või nagu Kanada puhul on andud osa ajutiselt hoiule rahvusarhiivi.

Läti seltsi asutati peaaegu igasse linna, kuhu jäi elama suurem hulk lätlast. Eriti arvukalt oli ja on neid seniajani Ameerika Ühendriikides. Kahjuks pole meil inimeste arvu kohta täpset teavet, asukohamaades sellega ei tegeldud. Nii on meil raske ka öelda, kui suurt protsenti nende ajaloopärandist säilitatakse Läti Riigiarhiivis. Suur see igal juhul olla ei saa. Üsna täielikult on meieni jõudnud läti seltside arhiivid Columbusest, Connecticutist, Pittsburgh'ist ja Syracuse'ist -niivõrd, kui mööduva aja hävitustöö seda on võimaldanud. Täielikud on ka Taani, Wellingtoni, Uus Meremaa ja Uppsala (Rootsi) läti seltside arhiivid. Informatsiooni konkreetsete läti seltside tegevuse kohta leiab mitmest isikuarhiivist, näiteks Viļis Miķelsonsi, Aleksandrs Dzirne, Daiņis Rudzītise jt dokumendikogudest.

Kui vaadata Ameerika suurt kaarti ja kohti, kus elab kõige rohkem lätlast, tuleb välja, et on piirkondi, mille kohta Läti Riigiarhiivist peaaegu midagi ei leia. Niisugused suured keskused on Chicago, Detroit, Grand Rapids, Oregon, Washington, Boston, New York jt.

Vähe on materjale ka Euroopast, aga teame, et Rootsi lätlaste olulised arhiivid on antud hoiule rahvusarhiivi Stockholmi. Väga vähe on meil materjali ka läti seltside kohta Lõuna-Ameerikas. Austraalias hoitakse arhiive oma juures. Austraalia on ka ainus koht, kus on olemas Läti Keskarhiiv. Erialaseltside ja huviliitude olukord ei ole parem.

Läti kooride liit Ameerika Ühendriikides ja läti koor „Rota“ Connecticutis on arvamusel, et nende dokumente peaks säilitatama Riias Läti Riigiarhiivis, sama meelt on ka Indianapolise Akadeemiline Selts (*Indianapolis Academic Union*), Läti Mälestusfond (*Latvian Monument Foundation*), Läti Rahvarinne (*Latvian Popular Front*), San Francisco Toetusrühm

(*San Francisco Support Team*), skaudid ja gaidid. Kas on võimalik, et Ühendriikides ja mujal oli nii vähe kultuuri- ja huvialaseltse?

Läti sõjameeste hooldeühing „Daugavas Vanagi“ on väga aktiivne. Tuleb öelda, et see üleilmne ühing paljude organisatsioonidega oli esialgu Läti Riigiarhiiviga ühendusse astumisel väga reserveeritud, aga viimastel aastatel on olukord muutunud. „Daugavas Vanagi“ kesknõukogu mahukas arhiiv, mis sisaldab dokumente ühingu asutamisest 1945. aastal 1990. aastate keskpaigani, on antud hoiule meile. Oma arhiivid on meile usaldanud ka „Daugavas Vanagi“ Austraalia ja Kanada juhatused ja mitu Austraalia piirkondlikku haru (Brisbane, Adelaide). Ühendriikide „Daugavas Vanagi“ üle saab otsustada ainult Andrejs Spārniši mahuka isikuarhiivi põhjal. Koostöö ühinguga „Daugavas Vanagi“ jätkub ja tundub, et see laieneb.

Lätlaste ühendamisel paguluses on suur tähtsus olnud kirikul. Asukohamaa tavadele allutamata kirik aitas rahvusteadvust ja enesekindlust säilitada. Tavaliselt asendas kirik ühiskondlikke organisatsioone. Kirik toetas paguluse tingimustes lätikeelse hariduse levikut, aitas arendada koorilaulu, teatrikunsti jm. Kui aga rääkida eri kirikute dokumentidest Läti Riigiarhiivis, siis on meil seda materjali väga vähe. Osa oma dokumentidest on üle andnud Ameerika Lätlaste Katoliiklik Liit (*American Latvian Catholic Union*) ja Kanada Lätlaste Katoliiklik Liit (*Canadian Latvian Catholic Union*). Võime olla uhked, et meie käsutuses on roomakatoliku preestri Jāzeps Rancānsi arhiiv, mis annab üsna hea ülevaate Saksa põgenikelaagrite ja emigratsiooni aegadest. Katoliku kiriku ja koguduste elu kohta leiab materjali paljudest isikuarhiividest.

Mis puutub evangeelsesse luteri kirikusse, siis meie käsutuses on kolme koguduse materjalid: Minneapolise Kristuse koguduse arhiiv mikrofilmil, Edmontoni Püha Johannesse koguduse arhiiv Kanadast ja Eksiilkoguduse materjalid Taanist. Oleme saanud mitme preestri isikuarhiivid; „Daugavas Vanagi“ fondilt kultuuriväärtusega kogu „Straumēni“. Baptistidelt pole peaaegu midagi ega ka läti rahvausundi harrastajatelt. Meil pole andmeid, kas õigeuskogudusi veel on.

Erinevatest arhiividest leiab fragmentaarset informatsiooni Balti Ühendkomitee (*United Baltic Committee*), Balti Ameerika Vabaduse Liit (*Baltic American Freedom League*), Ameerika Läti Abifondi (*American Latvian Help Foundation*) jt organisatsioonide kohta, kus töötasid koos lätlastega ka leedulased ja eestlased.

Äsja saime teada, et oma tegevuse lõpetas Balti Uuringute Edendamise Assotsiatsioon (*Association for the Advancement of Baltic Studies, AABS*) Riia büroo. Nende dokumendid antakse üle Läti Riigiarhiivi.

Oluline osa pagulasarhiivides moodustavad tuntud ühiskonna-, kultuuri- ja kunstitegelaste isikuarhiivid. Neist materjalidest oleme eriti huvitatud, ennekõike nende isikute dokumentidest, kes on aktiivselt tegutsenud ja tegutsevad seniajani mitmesugustes ühiskondlikes organisatsioonides ja seltsides. Nende käsutuses on tavaliselt pärimus, mis täiendab oluliselt organisatsioonide ja seltside arhiive.

Materjale pagulaselu kohta leidub ajaloolase Edgars Dunsdorfsi mahukas arhiivis, kus on palju statistilisi andmeid ja kartoteeke. Erilise tähtsusega ja otse varanduseks on hinnatud Läti saadiku Kārļis Zariņsi arhiiv, kuhu kuulub ka tema 1919. aastal alustatud hoolega peetud päevik, mida Zariņš pidas elu lõpuni. Seal on kogu Läti diplomaatia ajalugu, tihti arutusel olnud Balti küsimus.

Oleme saanud arhiivimaterjali kõikidelt maailma olulistelt kultuuritegelastelt – kunstnikelt, lauljatelt, kirjanikelt jt. Siin konverentsil nimetan ainult ühe nime – maalikunstnik Pauls Puzinas, keda peavad omaks nii lätlased kui ka leedulased. Lisama peab veel, et möödunud aastal saime vastavalt testamendile Rootsi maalikunstniku Sofija Samsone loomingulise ja dokumentaalse pärandi.

Üks tegevus on arhiive uurida, teine neid säilitada. Praegu välisläti seltsid hääbuvad. Hetkel on kõige olulisem, et nende seni säilinud materjalid ei häviks. Läti Riigiarhiiv võtab pagulasarhiive vastu ja koostab nimistud, mis hõlbustavad kuni materjali korrastamiseni uurijate tööd. See aga tähendab, et kirjeldamata pagulasdokumentide hulk üha kasvab. Korrastamisprotsess on aeglane, sest arhiivid on väga suured.

Järgmine probleem on seotud fondide moodustamisega. Nagu teada hoitakse läti organisatsioonide arhiive nende juhtide, sekretärade või kellegi teise juures. Arhiivi säilitaja saadab selle meile, aga tuleb ka teiste organisatsioonide dokumente või annetaja isiklikke pabereid. Pärts tihti on üks ja sama isik tegev kolmes, neljas, isegi viies või kuues organisatsioonis, ja saadetises võib olla kõikide nende seltside ja liitude dokumente. Mida teha? Kas jagada saadeti mitmeks väikeseks fondiks või anda sellele annetaja nim? Kindlat vastust me anda ei oska. Iga kord teeme isemoodi.

Praegu saadetakse meile suurte organisatsioonide dokumente, mis muudab ekspertiisi tegemise lihtsamaks ega lase üht ja sama dokumenti või selle koopiat dubleerida mitmes fondis (teatavasti koostasid paljud organisatsioonid ringkirju, aruandeid jm materjali, millest tehti hulgaliselt koopiaid ja saadeti kõige aktiivsematele ühiskonnategelastele). Probleem aga jääb – ei või olla kindel, et peamiste organisatsioonide fondid antakse üle tervenisti.

Lisama peab ka seda, et pagulasarhiivide kogumine on aeganõudev, töömahukas ning delikaatne küsimus. Dokumentide andmine arhiivi ei sõltu üksnes Läti Riigiarhiivist ega arhivaari mainest (mis on ka väga oluline), vaid üldisest olukorrast – kuidas on Läti valitsusel õnnestunud oma kaasmaalaste usaldust võita.

Oluline on seegi, kuhu kaasmaalased arvavad endid kuuluvat – asukohamaale või kodumaale. „Meil on kohustus maa ees, kus me nii kaua oleme elanud,“ vabandavad välisriikides elavad lätlased. Ka meil pole selle vastu midagi. Probleem seisneb aga selles, kuiõrd oluline on välisläti materjal asukohamaale ja uurijatele, kui dokumendid on keeles, mida nad ei valda. Kas ei oleks õigem, kui need antaks meile ja me saadame mikrofilmikoopiaid neist huvitatud arhiividele.

Oleme tõsiselt õnnelikud, et eesti kolleegid korraldasid konverentsi pagulasarhiivide problemaatika teemal. Loodan, et konverents kujuneb viljakaks, aitab vahetada informatsiooni ja arvamusi, tõstatab praktilisi küsimusi ning aitab leida lahendusi. Kõik me teeme ühist tööd – säilitame olulist pärimust oma maa ajaloo kohta.

Inglise keelest tõlkinud Anne Lange